

ТАКТИКАТА НА ХОПЛИТСКАТА ФАЛАНГА V ВЕК ПР. ХР.

Живко Жеков

Първите подробни сведения, относно тактиката на хоплитската фаланга дължим на Херодот¹. Техният анализ дава основание, да се направят няколко основополагащи извода. В началото на V в. пр. Хр. полисите на юг от Беотия, прилагат тактика основана единствено, върху фронталния удар на хоплитската фаланга², без той да е подкрепен от конница (Hdt., VI, 112; IX, 56–63; 99–103) или леко въоръжени войни³. Беотийците прилагат подобна тактика с тази разлика, че при тях атаката на хоплитската фаланга, се прикрива от конница (Hdt., IX, 68–69)⁴. Понеже конницата не играе сериозна роля в повечето от сраженията водени през V в. пр. Хр.,⁵ а и повечето елински полиси не разполагат с такава (Hdt., IX, 28–30)⁶, резонно е тактиката на комбинирани действия на конница и пехота, да се разгледа отделно.

През по-голямата част от V в. пр. Хр. леко въоръжените, не играят сериозна роля в тактиката на елинските армии⁷. Причините за това са комплексни, но основната е слабата боеспособност на леко въоръжените, с които разполагат елинските стратегии⁸. При Платея – 479 г. пр. Хр. всеки хоплит се придружава от един леко въоръжен, те са описани като боеспособни леко въоръжени пехотинци (Hdt., IX, 29–30). Броят им възлиза на 69 500, но те не оказват никакво влияние, върху развоя на сражението, тоест реалната им ефективността в битката е нулева. В случая става дума за слугите, които съпровождат хоплитите в поход, носейки щитовете и продоволствие. Тукидид също споменава леко въоръжени в елинските армии, особено показателен е случаят с тиванската армия край Делион – 424 г. пр. Хр. В нейния състав влизат 10 000 леко въоръжени (Thucyd., IV, 93, 3–4), които не оказват никакво влияние върху изхода на битката (Thucyd., IV, 93–96).

Той изрично указва, че атиняните никога не са имали леко въоръжени, екипирани с оръжия според правилата (Thucyd., IV, 94). Все пак в похода на атиняните в Беотия, вземат участие известен брой леко въоръжени, но повечето от тях не разполагат с оръжие и тръгват по свое желание с войската за да грабят (Thucyd., IV, 94).

Не е известно какво оръжие използват леко въоръжените съпровождащи хоплитите, вероятно те носят брадви, ножове, или други домашни инструменти, които могат да се използват и като оръжие⁹. Тяхната ефективност на бойното поле, е много ниска и на практика те не оказват влияние върху хода на сраженията¹⁰. В сраженията мястото на слугите в повечето случаи е зад фалангата, откъдето те следят за действията на своите господари, техните задължения се изчерпват с това по възможност да помагат на господарите си, ако те са ранени, да ги изнесат от бойното поле и да им окажат първа помощ¹¹. В отделни случаи преди да започне сражението, леко въоръжените обстрелват противника главно с камъни хвърляни с прашка или с ръка (Хен., Ап., II, 12–14; Thucyd., I, 106, 2), които събират от земята. През V в. пр. Хр., когато походите се извършват на близко разстояние целта е да се опустоши във възможно най-голяма степен територията на противника¹². Хоплитските армии в част от тези походи се съпровождат от бедняци, нямащи възможност да си закупят хоплитски паноплий, античните автори приемат тези бедняци за леко въоръжени (Thucyd., II, 31, 2; IV, 93–94). Слугите, които съпровождат хоплитите и бедняците, участващи в някои от походите на хоплитските армии, не притежават собствена военна организация, т.е. те не са разпределени в обособени подразделения, не са обучени и не могат да действат заедно, в рамките на отделен обособен боен отряд¹³. В резултат действията на тези леко въоръжени са разпокъсани, основават се по-скоро на личната инициатива, не са подчинени на определен план или команди, вследствие на което са неефективни. Поради тези причини при разглеждане тактиката на хоплитската фаланга през V в. пр. Хр., леко въоръжените не се изследват специално.

Преди да започне разглеждането тактиката на хоплитската фаланга, е резонно да се направи следната уговорка. Античната нарративна традиция отразяваща периода, който се разглежда и явяваща се основна изворова база, на изследването отразяват основно военната

история на Атина и Спарта и до известна степен тази на Тива¹⁴. Военната история на останалите елински полиси в изворите е отразена фрагментарно. Поради посочената причина изследването на хоплитската фаланга, се базира основно върху данните запазени за атинската, спартанската и тиванската фаланги. Тази едностранчивост на изворовата база, не трябва да заблуждава, че не се получава пълна картина, относно процесите и тенденциите в развитието на елинското военно дело. Изброените по-горе три полиса са водещи, не само в политическо, но и във военно отношение и те основно определят тенденциите и новостите в развитието на елинското военно дело. Същевременно трябва да се отчете, че съществуват ред регионални различия особено в апойкиите, обусловени от влиянието на местни елементи, върху развитието на военното дело.

Тактиката на хоплитската фаланга, не се отличава с голяма сложност. Хоплитите се строят в тясно сбит строй (Thucyd., II, 4, 1), от 8–16 редици разположени една зад друга. Обичайната дълбочина на фалангата е от 8 редици (Thucyd., V, 68, 3; IV, 94; VI, 67, 1; Xen., Hell., II, 4, 34; III, 2, 16; VI, 2, 21; An., VII, 1, 23; Polyaeon, II, 2, 9)¹⁵. Фалангата в редица случаи се строява в по-голяма дълбочина, с цел да се усили нейната мощ (Hdt., VI, 111), в повечето случаи това се прави срещу противник, който разполага с по-добре обучени хоплити (Thucyd., VI, 67, 1–2; 69, 1; 72, 4; Xen., Hell., IV, 2, 18). Увеличената дълбочина на фалангата усилва нейната отбранителна мощ, защото противникът трябва да пробие повече редици¹⁶. Същевременно увеличава ефективността ѝ в нападение, защото на единица площ по фронта от дълбочина, срещу противника действат повече хоплити¹⁷. Тезата защитавана от някои автори, че дълбочината на фалангата се увеличава поради тесният терен, на който се разиграват някои от сраженията¹⁸, а не по тактически съображения, не издържа критичния анализ на изворите.

Тесният терен наистина е причина, за строяването на хоплитите в голяма дълбочина при Филе – 404 г. пр. Хр. (Xen., Hell., II, 4, 11)¹⁹, но при Делион – 424 г. пр. Хр., не е и това се потвърждава от следния факт. Ако поради характера на релефа тиванците не могат да се строят в дълбочина от 8 редици, то защо тогава атиняните успяват да се строят във фаланга с такава дълбочина (Thucyd., IV, 94, 1)?²⁰ Тезата, развита от Рюстов и Кохли, че при Делион задните редици на тиван-

ската фаланга с дълбочина 25 редици, са заети от леко въоръжените беотийски контингенти²¹, се намира в пряко противоречие с данните, съдържащи се в извора, според който леко въоръжените войски се разполагат до двете крила на беотийската фаланга (Thucyd., IV, 93, 4)²². Възражението, че леко въоръжените заемат част от фронта на беотийската фаланга, понеже теренът не им позволява да се строят на двете ѝ крила, не е съществено, поради факта, че леко въоръжените могат да се разполагат на планински терен и точно на такъв терен те действат успешно срещу хоплити (Thucyd., IV, 31–39)²³. А при Немея – 394 г. пр. Хр. беотийците, не спазват първоначално уговорената дълбочина и увеличават самоволно дълбочината на своите редици (Xen., Hell., IV, 2, 18). Те имат място да се строят в 16 редици (Xen., Hell., IV, 2, 13), но по други съображения увеличават дълбочината на фалангата²⁴.

Наред с предимствата фалангата с голяма дълбочина има и редица недостатъци. Увеличаването на дълбочината води, до скъсяването на фалангата по фронта (Xen., Hell., IV, 2, 13, 18), което създава опасност за нейното обхождане, от страна на противника и атака в тил и фланг (Xen., Hell., IV, 2, 18–19). Търсенето оптималната дълбочина на фалангата, продължава през целия период на нейното използване. Налагането на дълбочина от 8 редици за стандартна в Елада, през V в. пр. Хр. с известна доза условност е възможно да се свърже, с организацията на спартанската армия в V в. пр. Хр.²⁵

Всеки хоплит заема във фалангата по фронта ок. 1 м²⁶. Разстоянието се изчислява на база големината на хоплитския щит²⁷. По време на атака щитовете на хоплитите са допрени един до друг²⁸. Така фаланга от 10000 хоплита, строена в дълбочина от 8 редици, ще е с дължина по фронта от ок. 1250 м.

Построявайки фалангата, елинските стратегии, в повечето случаи спазват определена схема, наложена от особеностите на бойния строй. Хоплитите държат щитовете с лявата ръка, вследствие на което последната колона от левия фланг е защитена от своите щитове отляво, а отдясно я защитава съседната до нея дясно стояща колона. Крайната дясна колона от десния фланг на фалангата, по същата причина остава незащитена отдясно, защото в десните си ръце хоплитите от тази колона държат копия (Thucyd., V, 71, 1; Xen., Hell., IV, 5, 13). За да се неутрализира тази слабост, на десния фланг на фалангата се разпо-

лагат, контингентите от най-боеспособните хоплити (Hdt., IX, 28; Thucyd., V, 67, 1; Xen., Hell., IV, 2, 18; VI, 4, 12–13). Потвърждение на тази теза се явява и факта, че у спартанците десния фланг е царският (Xen., Hell., VI, 4, 12; IV, 3, 16; Thucyd., V, 67, 1)²⁹, на него се строят царят, и елитният гвардейски отряд на конниците (Thucyd., V, 72, 4), а при атиняните там се строят полемархът (Hdt., VI, 110). Дясното крило като най-опасно място във фалангата е и най-почетно, за него в случай, че армиите са коалиционни съюзниците водят ожесточени спорове, кой да го заеме (Hdt., IX, 26–27).

Елинските коалиционни армии, числеността на които в дадени случаи надхвърля 10 000–15 000 хоплита, при построяване на фалангата спазват определена схема. Разполагат на дясното крило първия по боеспособност контингент (Hdt., IX, 28) или армията на полиса върху територията на който се води битката (Thucyd., V, 67, 2). Лявото крило се заема от втория по боеспособност контингент (Hdt., IX, 29; Thucyd., V, 67, 1–2; Xen., Hell., IV, 2, 18). Центърът се заема от останалите войски (Hdt., IX, 28–29; Thucyd., V, 67), тоест от хоплитите с най-ниска боеспособност (Front., Str., II, 3, 21). Тази тактическа схема използват елинските стратегии при Платея – 479 г. пр. Хр. (Hdt., IX, 28–29)³⁰, когато нанасят решително поражение на ахеменидските войски. Абсолютно същата схема прилагат и 141 години по късно при Херонея – 338 г. пр. Хр. (Polyaen., IV, 2, 7), с която Елада фактически губи своята независимост и признава хегемонията на Филип II. Тези две решителни битки в елинската история демонстрират устойчивостта на концепцията относно начина на построяване на фалангата.

Когато фалангата тръгне в атака, хоплитите извършват маневра, с цел да предпазят незащитения от щитове десен фланг. Те разтеглят дясното крило на фалангата и се придвижват като цяло на дясно (Thucyd., V, 71, 1). Целта е с дясното крило на своята фаланга, да обходят левия фланг на противника, като по този начин предпазват от обход своя десен фланг (Thucyd., V, 71, 2; III, 107, 3; Xen., Hell., IV, 2, 19). Вследствие на тази маневра надясно, когато две фаланги се движат една срещу друга, се оказва, че в повечето случаи те обхождат с десните си флангове левите флангове на противника (Thucyd., V, 71, 2).

Основно тактическо изискване към фалангата, когато се придвижва по време на атака, е запазването на бойния строй, да не се

допускат разкъсвания в него (Thucyd., V, 66, 2; Xen., An., I, 8, 19). Спартанците постигат това, с помощта на флейтисти, които се намират в редиците на фалангата и чрез мелодиите, които свирят определят темпа, с който крачат хоплитите (Thucyd., V, 70; Gell., I, 11)³¹. Спартанците и повечето пелопонески хоплити атакуват с маршова стъпка, може да се твърди, че това е стандартният начин, за придвижване на фаланга при атака.

Атиняните първи по препоръка на Милтиад Младия пренебрегват тази стандартна тактика³², при Маратон – 490 г. пр. Хр. за първи път хоплитите атакуват, в последните 100 м противника бегом (Hdt., VI, 112)³³, по-късно те превръщат това в практика (Plut., Cim., 13; Thucyd., IV, 96, 1–2; V, 70; Xen., Hell., IV, 3, 17)³⁴. Този начин на атака усилва мощта на първоначалния удар, но засилва и опасността от разкъсване строя на фалангата.

В атака по време на придвижване, между отрядите, съставлящи фалангите, в конкретните случаи при спартанците – лохове и мори, съществуват малки интервали (Thucyd., V, 71, 3; Plut., Pelop., 23)³⁵. Тези интервали позволяват на фалангите да запазват бойния строй, а не той да се нарушава вследствие неизбежните разкъсвания при придвижване на прекалено дълга и непрекъсната линия на фалангата по фронта. В непосредствена близост до противника интервалите се ликвидират и фалангата установява контакт с противника с непрекъсната бойна линия по фронта. Ако в резултат на определени обстоятелства, противникът атакува фалангата, преди интервалите между морите да се ликвидират, съществува реална заплаха фалангата да бъде разгромена (Thucyd., V, 72, 1–3; Plut., Pelop., 23). Спартанците, по оценката на древните, са най-големите майстори на хоплитската тактика. В такава ситуация, обучават своите хоплити, да не изпаднат в паника, а всяка мора да се отбранява на позицията, на която е атакувана от противника, като едновременно се опитва, да установи контакт със съседните мори и да възстанови непрекъснатата линия на фалангата на нейния участък от фронта (Plut., Pelop., 23). Въпреки че и в двата описани примера се визира спартанска фаланга, няма основания да се предполага, че тактиката на останалите елински фаланги, при придвижване в атака, се различава съществено от спартанската.

Стратегемите използвани от елинските стратегии³⁶, за постигане на победата са основно две. Първата се гради върху захождането на фалангата влясно, в резултат на което се обхожда левият фланг на противника (Thucyd., V, 71, 1; Xen., Hell., IV, 2, 19–20). Той се разгромява след което се атакува другият фланг на противника (Thucyd., V, 73; Xen., Hell., IV, 2, 21–23). Побеждава тази фаланга, която съхрани бойният си строй до края на сражението (Thucyd., V, 73, 3–4; Xen., Hell., IV, 3, 18–19). Основно изискване, за да се приложи тази стратегема, е фронтът на фалангата, да е равен или по-дълъг от този на противника (Thucyd., V, 71, 2; Xen., Hell., IV, 2, 18; Plut., Pelop., 23). Това би било реално, ако армията е равна или превъзхожда по численост армията на противника. Другият начин да се постигне същият резултат, е да се намали дълбочината на фалангата (Hdt., VI, 111), но това води до нейното отслабване. Подобно построяване може да си позволи само стратег, разполагащ с много добре обучени хоплити.

Другата стратегема, използвана от елинските стратегии, се гради върху идеята за пробиване фронта на противника чрез мощен фронтален удар. При нея се залага на усилване натиска по фронта на единица площ, което се постига, чрез увеличаване дълбочината на фалангата. Фронтът на противника се разкъсва чрез изблъскване (Xen., Hell., IV, 3, 18), като задните редици с телата си, оказват натиск върху предните, усилвайки по този начин тяхната пробивна сила. Опасността при подобно построяване идва от скъсяването на фалангата по фронта, което създава възможност за нейното обкръжаване (Xen., Hell., IV, 2, 13, 18)³⁷. Противникът получава възможност, ако запази присъствие на духа и не се уплаши от разкъсването на своя боен строй, да атакува фалангата във фланг и тил (Xen., Hell., IV, 22). Тази тактика залага на схващането, че след като се пробие веднъж фронтът на противника и част от неговите войски побягнат, останалите няма да могат да окажат организирана съпротива и също ще побягнат (Xen., Hell., VII, 5, 24).

Стратегемата, основана на изблъскване на противника чрез увеличаване дълбочината на фалангата, през V – нач. IV в. пр. Хр. се прилага най-последователно от тиванците. Така в битката при Делион – 424 г. пр. Хр., тиванците се построяват в дълбочина 25 редици, а техните съюзници в по-малка дълбочина (Thucyd., IV, 93, 4, 5). Тезата, че при Делион, Тукидид включва в броя на редиците леко въоръжените, които

са строени в редици зад хоплитите³⁸, се намира в пряко противоречие с данните на извора. Край Немея – 394 г. пр. Хр. беотийците, без да спазят уговорената предварително между съюзниците дълбочина от 16 редици, се построяват в по-дълбока фаланга (Xen., Hell., IV, 3, 18)³⁹. Край Делион тиванците побеждават, а под Немея са разбити. И в двата случая, те увеличават дълбочината на фалангата, на своя участък от фронта⁴⁰. Целта е да получат превъзходство над противника, но не по направлението на главния удар, каквото стратегите и в двете сражения не фиксират.

Тактиката на класическата фаланга, не позволява преследване на голяма дълбочина⁴¹. Силата на фалангата е в плътния боен строй и неговото запазване. При преследване на голяма дистанция строят на фалангата неминуемо се разпада (Thucyd., I, 62, 6; 63, 1). При евентуална контраатака на противника това може да доведе до разгром (Xen., Hell., V, 3, 5–6; 4, 42–45; Polib., IV, 12, 7–12)⁴². По тази причина спартанците, които се славят като най-големите познавачи на хоплитската тактика, никога не преследват разбития противник на голяма дистанция (Thucyd., V, 73, 4; Xen., Hell., IV, 2, 2)⁴³.

Направеният анализ на сраженията, водени в антична Елада с участието на хоплитски фаланги, позволява да се направи изводът, че съществуват две основни тактически стратегии за постигане на победата. Едната, разработена от спартанците, залага на обхождане левият фланг на противниковата фалнага, чрез захождане на фалангата вдясно и разтегляне на дясното крило надясно. Втората тактическа стратегема, прилагана основно от тиванците, залага главно на пробиване линията на вражеската фаланга чрез увеличаване дълбочината на собствената фаланга и усилване на фронталния удар.

БЕЛЕЖКИ

¹ Snodgrass, A. M. The Hoplite Reform Revisited B: Dialogues d'histoire ancienne 19, 1993, 47–61.

² Andrewes, A. Sparta and Arcadia in the Early Fifth Century B: Phoenix, 6, 1952, 1–5.

³ Brizzi, G. Le guerrier de l'Antiquité classique. De l'hoplite au légionnaire, Paris, Éditions du Rocher, 2004, p. 31–36.

⁴ **Salmon, P.** L'Armée fédérale des Béotiens B: L'Antiquité classique, 22, 1953, 347–360.

⁵ **Snodgrass, A. M.** The Hoplite Reform and History. –In: JHS, 85, 1965, 110–122.

⁶ **Gaebel, R. E.** Cavalry Operations in the Ancient Greek World, Norman, 2002, p. 14–21; **Spence, I. G.** The Cavalry of Classical Greece: a social and military history with particular reference to Athens. Oxford, 1995

⁷ **Hackett, J.** Warfare in the Ancient World, L., 1989.

⁸ **Anderson, J. K.** Hoplite Weapons and Offensive Arms B: Hoplites: The Classical Greek Battle Experience, ed. V. D. Hanson, L., 1991, 15–37, p. 31–33.

⁹ **Hanson, V. D.** The Western Way of War: Infantry Battle in Classical Greece, NY, 1989, p. 45–56.

¹⁰ **Bernard, A.** Guerre et violence dans la Grèce antique, Paris, 1999, p. 78–81.

¹¹ **Lissarague, F.** L'autre guerrier: archers, peltastes, cavaliers dans l'imagerie attique, Paris – Rome, 1990, p. 20–27.

¹² **Garlan, Y.** Recherches de Poliorcétique Grecque, Paris, 1974, p. 22–26; **Connor, W. R.** Early Greek Land Warfare as Symbolic Expression // Past and Present, 119, 1988, 3–28; **Kern, P. B.** Ancient Siege Warfare, Bloomington, Indiana University Press, 1999, p. 32–37; **Sekunda, N.** Greek Siege Warfare. – In: Popular Archaeology, v. 1, № 9, March 1980, 10–14.

¹³ **Dawson, D.** The origins of western warfare: militarism and morality in the ancient world, Boulder-Oxford, 1996.

¹⁴ **Campbell, Br.** Greek and Roman Military Writers. Selected Readings, Londres-New York, Routledge, 2004, p. 9–11; **Sage, M.** Warfare in Ancient Greece. A Sourcebook, London, 1996, p. 7–16; **Spiegel, N.** War and Peace in Classical Greek Literature, Jerusalem: Mount Scopus Publications, 1990; **Spaulding, O.** Pen and Sword in Ancient Greece, Princeton, 1937.

¹⁵ **Rustow, W., H. Kochly,** Geschichte des griechischen Kriegswesens von der ältesten Zeit bis auf Pyrrhos, Aarau, 1852, S. 118–119; **Droysen, J. G.** Heerwesen und Kriegführung der Griechen, Freiburg, 1888, S. 44.

¹⁶ **Hanson, V. D.** Hoplite Technology in hoplite battle. – In: Hoplites: The Classical Greek Battle Experience, ed. V. D. Hanson, L., 1991, 63–84.

¹⁷ **Luginbill, R. D.** Othismos: the importance of the mass-shove in hoplite warfare – In: Phoenix, 48/1, 1994, 651–661.

¹⁸ **Rustow, W., H. Kochly,** Op. cit., p. 119; **Pritchett, W. K.** Ancient Greek Military Practices, I, Berkeley, Los Angeles, London, 1971, p. 141

¹⁹ **Pritchett, W. K.** Op. cit., p. 139–140.

²⁰ **Hanson, V. D.** Hoplite Battle as Ancient Greek Warfare: When, Where and Why? B: War and Violence in Ancient Greece, ed. H. van Wees, Duckworth, 2002, 167–200, p. 177–178.

- ²¹ **Rustow, W., H. Kochly**, *Op. cit.*, p. 119.
- ²² **London, J. E.** *Soldiers and Ghosts: A History of Battle in Classical Antiquity*, New Haven, Yale, 2005, p. 79–83.
- ²³ **Amouretti, M.-C., F. Ruze**, *Les sociétés grecques et la guerre à l'époque classique*, Paris, 1999, p. 44–47.
- ²⁴ **Corvisier, J.-N.** *Guerre et société dans les mondes grecs (490–322 av. J.-C.)*, Paris, 1999, p. 54–58.
- ²⁵ **Pritchett, W. K.** *Op. cit.*, p. 139–140
- ²⁶ **Lloyd, A. B.** *Battle in Antiquity*, L., 1996, p. 19–25.
- ²⁷ **O'Connell, R. L.** *Of Arms and Men*, Oxford University Press, 1989, p. 46–51.
- ²⁸ **Pritchett, W. K.** *Op. cit.*, p. 144–146.
- ²⁹ **Lazenby, J. F.** *The Spartan Army*, Warminster England, 1985, p. 67–78.
- ³⁰ **Hamilton, C. D.** *Sparta's Bitter Victories*, Ithaca, 1979, p. 24–35.
- ³¹ **Cartledge, P.** *Hoplites and Heroes: Sparta's contribution to the technique of ancient warfare*. – In: *Sparta*, Hrsg. K. Christ, Darmstadt, 1986, 387–425.
- ³² **Berve, H.** *Miltiades: Studien zur Geschichte des Mannes und seiner Zeit*, Berlin, 1937; **Hamel, D.** *Athenian Generals. Military Authority in the Classic period*, Leiden, Boston, Köln, 1998.
- ³³ **Hanson, V. D.** *Hoplites into democrats. The changing ideology of Athenian infantry*. – In: *Damokratia. A conversation on democracies, ancient and modern*, eds. J. Ober, Ch. Hedrick, Princeton/N.J., 1996, 289–312; **Vasilloupolos, C.** *The nature of Athenian hoplite democracy B: Armed Forces & Society*, 22/1, 1995, 49–64.
- ³⁴ **Vidal-Naquet, P.** *La tradition de l'hoplite athénien B : Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, éd. J.-P. Vernant, Paris-La Haye, 1968, 161–181.
- ³⁵ **Sekunda, N.** *Warriors of Ancient Greece B: Archaeology Today*, v. 8, nr. 1, Feb. 1987, 6–10.
- ³⁶ **Wheller, E. L.** *Stratagem and the Vocabulary of Military Trickery*, Leyden, 1988.
- ³⁷ **Delavaud-Roux, M.-H.** *Guerres et sociétés: mondes grecs*, Neuilly, 2000.
- ³⁸ **Rustow, W., H. Kochly**, *Op. cit.*, S. 119.
- ³⁹ **Cawkwell, G. L.** *Agesilaus and Sparta*. – In: *Classical Quarterly*, 26, 1976, 62–84.
- ⁴⁰ **Amouretti, M.-C., F. Ruze, J. Christien, P. Sineux**, *Le regard des Grecs sur la guerre: mythes et réalités*, Paris, 2000, p. 67–69.
- ⁴¹ **Detienne, M.** *La phalange: problèmes et controverses B: Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, éd. J.-P. Vernant, Paris-La Haye, 1968, 119–142.
- ⁴² **Debidour, M.** *Les Grecs et la guerre: Ve – IVe siècles: de la guerre rituelle à la guerre totale*, Monaco, 2002.
- ⁴³ **Krentz, P.** *Fighting by the Rules: the Invention of the Hoplite Agon*. – In: *Hesperia*, 71, 2002, 23–39.